

بررسی تحولات مصوت a در زبان فارسی

مصوت کوتاه a که تغییرات کمی و کیفی آن در زبان فارسی موضوع این مقاله است، بازمانده صوت a در زبان فارسی باستان است و از لحاظ آواشناسی تاریخی، خود این مصوت در زبان فارسی باستان مانند دیگر زبان‌های ایرانی و هندی قدیم می‌تواند صورت تحول یافته یکی از سه مصوت a، e، o و یا دو حرف صدادار 𐬀، 𐬁 هند و اروپایی باشد. این تحول آوایی یعنی تغییر مصوت‌های سه گانه به یک مصوت واحد، یکی از مشخصات بارز زبان‌های هند و ایرانی است و از لحاظ آواشناسی تطبیقی یکی از وجوه مهم تمایز این شاخه از دیگر زبان‌های هند و اروپایی به‌شمار می‌رود.

دگرگونی مصوت‌های کوتاه یاد شده را در زبان‌های مهم هند و اروپایی می‌توان

به ترتیب زیر نشان داد:

هندوایرانی	هیتی	ارمنی	اسلاویک	لهتوانی	زرمنی	کلتی	لاپتی	یونانی	هندواروپایی
a	e	e	e	e	e(i)	e	e	e	* e
a	o	o	o	a	a	o	o	o	* o
a	a	a	o	a	a	a	a	a	* a

بنا بر توضیحات فوق، فقط در زبان‌های ایرانی و هندی باستان است که

سه مصوت a ، e و o بدل به a می‌شود . چنان‌که در کلمات زیر e هند و اروپایی در فارسی باستان و سنسکریت بدل به a شده است :

هند و اروپایی	سنسکریت	فارسی باستان	
* ebherom	ábharam	abaram	(بردم)
* esti	asti	asty	(است)
* sedas	sádas	hadiš	(کاخ)

در کلمات زیر o هند و اروپایی در زبان‌های ایرانی و هندی باستان تبدیل به a شده است :

هند و اروپایی	سنسکریت	فارسی باستان	
* pro	prá -	fra -	(پیشوند فرا -)
* apo	ápa -	apa -	(پیشوند اف)
* poti	- páti	- patiy	(پساوند بد -)

در مفهوم رئیس و صاحب
در کلماتی مثل موید - هیربد)

* epos	ápas	apah	(کار)
--------	------	------	-------

تشخیص این که مصوت a در زبان‌های هند و ایرانی از لحاظ پیشینه تاریخی بازمانده کدام يك از سه مصوت a ، e و یا o هند و اروپایی است در بسیاری از موارد مقدور نیست مگر در موردی که a هند و ایرانی بازمانده e هند و اروپایی باشد و بلافاصله بعد از حروف کامی k و g قرار بگیرد که در این صورت این دو حرف را می‌سان کامی کرده بدل به e و ʔ می‌کند چنان‌که واژه هند و اروپایی kwatvāros* در مفهوم (چهار) که معادل لاتینی آن quattuor می‌باشد برابر اوستایی cāθwāra و برابر سنسکریت آن catvaras است . واژه هند و اروپایی saketi* در مفهوم (همراهی می‌کند) در اوستایی haçaiti و در سنسکریت saçaiti می‌باشد. واژه هند و اروپایی genti* به معنی (می‌زند) که در زبان هیتی kuenzi است در سنسکریت hānti و در اوستایی ʔainti می‌باشد . واژه هند و اروپایی argheti* در مفهوم

(می‌ارزد) معادل سنسکریت آن arhati و اوستایی آن arəj^haiti است. همچنان که دیده شد، در مثالهای بالا به علت این که a هند و ایرانی صورت تحول یافته e هند و اروپایی است حروف کامی k و g و gh بدل به c و j^h شده است. علاوه بر سه مصوت a، e و o هند و اروپایی که در زبان‌های هند و ایرانی به a بدل می‌شوند، دو حرف صدادار m و n هند و اروپایی نیز چنانچه قبل از صامتی قرار بگیرند در زبان‌های هند و ایرانی به صورت مصوت a تحول می‌یابند. مانند واژه اوستایی yatēe که برابر سنسکریت آن yatāh است و از ریشه هند و اروپایی *ym در مفهوم (به دست آوردن) مأخوذ می‌باشد. پیشاوند هند و اروپایی *mbhi در فارسی باستان به صورت abiy و در سنسکریت abhi آمده است. کلمه هند و اروپایی *kmtom به معنی (صد) برابر فارسی باستان آن satom و معادل سنسکریت آن نیز satam می‌باشد. واژه هندواروپایی *bhndh-to در مفهوم (بسته) در فارسی باستان basta و در سنسکریت baddha است. معادل واژه هندواروپایی *sm-dha به معنی (همراه) در فارسی باستان hada و در سنسکریت sahā می‌باشد. کلمه هندواروپایی *gmto در مفهوم (رفته) در فارسی باستان gata و در سنسکریت نیز gatā است. حرف نفی n* هند و اروپایی در فارسی باستان بدل به a می‌شود مانند کلمات: a-xšaina و a-xšata به معنی (ناشناخته).

مصوت کوتاه a در زبان اوستایی که یکی دیگر از زبان‌های ایرانی باستان است در موارد خاصی تبدیل به e، i، o، ē و یا a می‌شود.

مصوت a از دوره فارسی باستان تا فارسی جدید چندین تحول پذیرفته است. در بعضی موارد بدون تغییر و تبدیل به فارسی جدید رسیده و در مواردی دیگر به کلی از کلمات حذف شده و یا به مصوت‌های e، o و یا ē بدل گشته است. به طور کلی تحول تاریخی این آوا را به گونه زیر می‌توان دسته‌بندی کرد:

۱- مصوت a بدون هیچ تغییری به فارسی میانه و سپس به فارسی جدید رسیده است. مانند کلمات زیر:

فارسی باستان	فارسی میانه	فارسی جدید
dasta	dast	دست
sara	sar	سر
mana	man	من
aspa	asp	اسب

۲- مصوت a اگر در آغاز کلمه‌ای قرار بگیرد، تحت شرایط خاصی باقی می‌ماند و در مواردی حذف می‌شود:

الف: چنانچه در فارسی میانه و فارسی جدید a در آغاز کلمه يك هجایی باشد و فرم فارسی باستان آن نیز بیش از دو هجا نداشته باشد مصوت a باقی می‌ماند مانند واژه‌های زیر:

فارسی باستان	فارسی میانه	فارسی جدید
hača	az	آز (حرف اضافه)
amiy	am	آم (شناسه اول شخص مفرد)

ب: اگر در واژه‌ای بعد از a آغازی فقط يك صامت باشد، مصوت a در فارسی میانه باقی می‌ماند ولی در فارسی جدید حذف می‌شود:

فارسی باستان	فارسی میانه	فارسی جدید
anāhita	anāhīd	ناهید (نهالوده)
ameretāta	amordād	'مرداد (بی‌مرگی)

کلماتی که در دوره میانه با a آغازی تلفظ می‌شده‌اند ولی در فارسی جدید a آغازی را از دست داده‌اند نسبتاً فراوانند مانند: باز، بر، بی، با، بیرون، یادگار، ناب، برنا، باختر، ما، شما، بخشایش، پرویز و... که در فارسی میانه، آواز، آبر، آبی، آبا، آبیرون، آبادگار، آتاب، آبرنا، آباختر، آما، آشما، آبخشایش، آپرویزو... تلفظ می‌شده‌اند.

در فارسی جدید چند کلمه وجود دارد که بعد از a آغازی آنها فقط يك حرف

ساکن آمده است و طبق قاعده می‌بایست a حذف می‌شد ولی هر دو صورت آن کلمات هم با حذف a و هم با حفظ a در فارسی جدید به کار می‌رود مانند :
اگر، گر - آنا، نار - آبیورد، بیورد .

ج : چنانچه در کلمه‌ای پس از مصوت a آغازی دو صامت پیاپی بیاید ، چون در فارسی جدید شروع کلمه با دو حرف صامت مقدور نیست مصوت a باقی می‌ماند :

فارسی باستان	فارسی میانه	فارسی جدید
aspa	asp	اسب
awra	abr	ابر
*aparešum	aprešum	ابریشم

در بعضی از افعال فارسی جدید که با مصوت a آغاز شده‌اند و بلافاصله پس از a دو حرف ساکن قرار دارد ممکن است a حذف شود که در این صورت بین دو ساکن بعد از a آغازی يك مصوت افزوده می‌شود :

afzudan	افزودن	fozudan	فزودن
afšordan	افشردن	fešordan	فشردن
afsordan	افسردن	fesordan	فسردن
afroxtan	افروختن	foruz	فروز

(برافروزم - برفروزم)

۳- مصوت a اگر در میان کلمه قرار بگیرد ، یا تبدیل به مصوت‌های a, o, e می‌شود و یا حذف می‌گردد .

الف : مصوت a در فارسی جدید اگر در کنار یکی از حروف بسی (ب ، پ ، م) قرار بگیرد تبدیل به o می‌شود :

	فارسی جدید	فارسی باستان
بردن	bordan	bartanaiy
بود	bovad	bavaiti
پختن	poxtan	*paxtanaiy
انجمن	anj ^y oman	hanj ^y amana

پساوند ama که در اعداد ترتیبی به کار می‌رود در فارسی جدید بدل به om می‌شود:

پنجم	panj ^y om	panj ^y ama
------	----------------------	-----------------------

ب: در بعضی از کلمات چند هجایی اگر مصوت یکی از هجاها o باشد مصوت a ممکن است تحت تأثیر مصوت هجاهای جانبی بدل به o شود که گونه‌ای از همسانگردی آوایی است:

	فارسی جدید	فارسی میانه	فارسی باستان
استودن	ostod ^{an}	astogd ^{an}	*astod ^{ana}
استخوان	ostox ^{an}	astax ^y an	*astax ^y anam
اشتر	ošt ^{or}	ošt ^{ar}	huštra
بزرگ	bozorg	vazorg	vazarka

ج: اگر در واژه‌ای a قبل و یا بعد از x^y آمده باشد، در فارسی جدید x^y تبدیل به x می‌شود و a بدل به o می‌گردد:

	فارسی جدید	فارسی میانه
سخن	soxan	sax ^y an
پاسخ	pasox	pasax ^y
فرخ	farrox	farrax ^y
خود	xod	x ^y ad
خره	xorreh	x ^y arraha

د : اگر در کلمه‌ای مصوت **a** قبل از **v** قرار بگیرد در فارسی جدید **av** تبدیل به **o** می‌شود :

	فارسی میانه	فارسی جدید	
	ahlav	ahlo	اهلو (پارسا)
	xosrav	xosro	خسرو

ه : در فارسی جدید اگر مصوت **a** در کلمه‌ای قبل از اصوات **z, ž, s, š** واقع شود اغلب تبدیل به **e** می‌شود :

فارسی میانه	فارسی جدید
ataš	ateš
golast an	golest an
pažv ak	pežv ak
haz ar	hez ar
payk ar	peyk ar
pežm an	pežm an

و : ممکن است مصوت **a** بعد از **č** و **ž** نیز در فارسی جدید تبدیل به **e** بشود :

فارسی باستان	فارسی میانه	فارسی جدید	
čašman	čašm	češm	چشم
čaθw areanatem	čahil	čahal	چهل
yakara	žagar	žegar	چکر

در آخرین واژه صوت **y** آغازی تبدیل به **ž** می‌شود و مصوت **a** که بعد از **ž** قرار می‌گیرد تبدیل به **e** می‌شود .

ز : در برخی از واژگان فارسی جدید که مصوت **a** قبل از حرف **n** واقع می‌شود **a** تبدیل به **e** می‌گردد :

	فارسی میانه	فارسی جدید
هنگام	hang am	heng am
پنهان	panh an	penh an

ح : در کلماتی مصوت a قبل از h قرار گرفته و در فارسی باستان بعد از h صوت y وجود داشته است . در این گونه موارد در فارسی جدید a تبدیل به e می شود :

	فارسی باستان	فارسی جدید
به	vahyah	beh
ده	dahyu	deh
مه	maθyah	meh
که	kaθyah	keh

صوت باستانی θ در دوره میانه و جدید یا تبدیل به t می شود و یا بدل به h می گردد. در دو واژه kaθ و maθ این حرف تبدیل به h می شود . لذا a که قبل از h قرار گرفته است تبدیل به e می گردد . برخی از این قبیل واژگان که در دوره باستان صفات تفضیلی آنها باپساوند yah ساخته می شد و در دوره میانه بنا بر قواعد فونتیکی یعنی افتادن هجای آخر در واژگان چند هجایی yah حذف شده است در دوره میانه و جدید صورت باقی مانده آنها هم در مفهوم صفت مطلق و هم صفت تفضیلی یکسان به کار می رود. چنان که کلمات کم ، بیش ، پیش ، به ، مه ، که در مفهوم کمتر ، بیشتر ، پیشتر ، بهتر ، مهتر و کهنتر نیز به کار برده می شوند .

ط : در دوره میانه با افزودن پساوند ag به برخی از واژگان ، اسم های جدیدی ساخته می شد مانند : namug - nam و jamag - jam - xanag و xan و یا با افزودن این پساوند به بن ماضی صفت مفعولی ساخته می شد مانند : raftag - raft و didag - did و goftag - goft و kardag - kard . در فارسی جدید g از پایان پساوند ag حذف می شود و این قبیل واژگان مختوم به a می شوند که

در رسم الخط فارسی جدید برای نشان دادن مصوت a از نویسه «ا» استفاده می‌شود و اصطلاحاً هاء غیرملفوظ و یا هاء بیان حرکت نامیده می‌شود. درچنین مواردی مصوت a پایانی که در فارسی جدید باقی می‌ماند e تلفظ می‌شود مانند: نامه name - جامه ame^z - رفته rafte - خسته xaste - دیده dide.

ی: اگر مصوت a در مجاورت خوشه صوتی rd قرار بگیرد در فارسی جدید ممکن است rd تبدیل به l بشود که در این صورت a نیز تبدیل به a می‌گردد:

	فارسی جدید	فارسی باستان
سال	sāl	sard
بالا	bālā	bardah
سالار	sālār	saradāra
پالیز - پردیس	pālīz	pairidaeza

ک: گاهی برای حفظ هم آهنگی آوایی کلمه مصوت a تبدیل به a می‌شود:

	فارسی جدید	فارسی باستان
بهار	bahār	vāhara
هزار	hezār	hazangra
بهرام	bahrām	varəθraγna

واژه xšaθra فارسی باستان در دوره میانه و جدید تبدیل به šahr (شهر) می‌شود و در تحولی دیگر صوت h از این واژه حذف می‌شود و بار صوتی h به مصوت پیش از آن یعنی a منتقل شده این مصوت تبدیل به a می‌شود و در نتیجه واژه šahr بدل به šār می‌شود مثل کلمات شارسان و شارستان.

ل: در بعضی از کلمات چند هجایی برای تقلیل هجاها و در نتیجه سهولت تلفظ، مصوت a یکی از هجاها حذف می‌شود:

فارسی باستان	فارسی جدید	
yazata	yazd	یزد
paθana	pahn	پهن
*dwisata	dwist	دویست

۴- چنانچه کلمه‌ای در دوره باستان به مصوت a ختم می‌شد، در دوره میانه این مصوت پایانی حذف می‌شود :

اورستانی	فارسی میانه	فارسی جدید	
ciθra	cēhr	cēhr	(چهر)
daeva	dēv	dīv	(دیو)
gaoša	goš	gūš	(گوش)
vāta	vād	bād	(باد)

اگر واژه‌ای در دوره باستان از ترکیب دو واژه بسیط به وجود آمده باشد مانند *sara - dāra* ، در دوره میانه علاوه بر حذف a پایانی کلمه مرکب ، مصوت a از پایان کلمه اول ترکیب نیز حذف می‌گردد . بنابراین کلمه فوق به صورت *sardār* تحول می‌یابد و *asa - tara* تبدیل به *astar* می‌شود .

۵- مصوت a باستانی اگر در کنار خوشه صوتی *ny* قرار بگیرد، در دوره میانه y حذف شده و a تبدیل به ē می‌شود و در فارسی جدید ē بدل به ī می‌گردد. بنابراین معادل any باستانی در دوره میانه ēn و در فارسی جدید in می‌باشد :

فارسی باستان	فارسی میانه	فارسی جدید	
*manyu	mēnog	minū	(مینو)

همچنین اگر a در کنار خوشه صوتی *ry* قرار بگیرد در دوره میانه بدل به ēr و در فارسی جدید تبدیل به īr می‌گردد :

aryānām	ērān	īrān	(ایران)
aryāmana	ermān	īrmān	(ایرمان)
*naryava	nērōg	nīrū	(نبرد)

مآخذی که در این بررسی از آنها استفاده شده است

1. H. Hubschmann, *Persische Studien*, Strassburg, 1895.
2. Roland G. Kent, *Old Persian Grammar Texts, Lexicon*, New Haven, 1953.
3. E.L. Johnson, *Historical Grammar of the Ancient Persian Language*, New York, 1917.
4. T. Burrow, *The Sanskrit Language*, London, 1973.
5. K. Jackson, *Avesta Grammar*, Stuttgart, 1892.
6. A. Meillet, *Introduction a L'étude Comparative des Langues Indo - Européennes*, University of Alabama Press, 1964.
7. J. Darmesteter, *Etudes Iraniennes*, Paris, 1883.
- ۸- اساس اشتقاق فارسی، جلد نخست، تألیف پاول هرن و هاینریش هوبشمان، ترجمه جلال خالقی مطلق، تهران، ۱۳۵۶.
- ۹- برهان قاطع، تصحیح دکتر محمد معین.
- ۱۰- و س. راستارگوپرا، دستور زبان فارسی میانه، ترجمه دکتر ولی الله شادان، تهران، ۱۳۳۷.